

תנועת 'דורדעה' מתימן וביקורתו של ר' משה צארום על מנהגי הקבלה

מבוא

תנועת דורדעה (או בכינויה העממי, בעיקר כפי מתנגדיה: הדרדעים) צמחה בתימן בשליש האחרון של המאה הי"ט – והיא קיימת עד ימינו בקרב צאצאי יוצאי תימן במדינת ישראל – לאחר תקופה ארוכה של מתח רעיוני, הלכתי ומעשי בין שתי מגמות שעמדו בסתירה זו לזו במשך מאות שנים. יהדות תימן שעד סוף המאה הט"ו היתה מבוססת מבחינה הלכתית ורעיונית על ספרות חז"ל, ספרות הגאונים וספרות חכמי ימי הביניים שחיו בארצות שהיו תחת שלטון האסלאם – בעיקר בספרד המוסלמית (אנדלוסיה), עיראק וצפון אפריקה – ויצרו את הספרות הערבית-יהודית ואת השירה העברית למן המאה העשירית ועד סוף המאה הי"ב, היא התקופה הידועה בשם 'תור הזהב'.²

שני האישים החשובים ביותר במסכת עשירה ומגוונת זו של יצירה יהודית – וכמותה לא היתה בתקופה אחרת כל שהיא בתולדות עם ישראל – היו רב סעדיה גאון (882-942) שפעל בעיקר בבגדאד, ור' משה בן מימון (1138-1204), שפעל בעיקר במצרים. יצירתם הספרותית-הרוחנית של שני אישים אלו, שהיתה מושתתת על פתיחות רעיונית וגישה פילוסופית-רציונלית, היתה מאבני הבניין העיקריות בתרבותם ובהגותם של יהודי תימן עד לסוף המאה הט"ו.

---

* מחקרים רבים נכתבו על תנועת 'דורדעה'. לעיקריים שבהם ראו טובי תשנ"ז, עמ' 17, הערה 1; רצהבי תשס"א, עמ' 123; עליהם יש להוסיף טובי תשס"א; תשס"ב; רצהבי תשס"א.

² לאפיון תקופה זו ויצירתה הרוחנית ראו טובי תשס"ו.

א. תהליך חדירת הקבלה אל יהדות תימן

שינוי הדרגתי מתמשך במהותה הרוחנית של יהדות תימן החל במחצית השנייה של המאה ה"ט, כאשר רעיונות של ההגות הקבלית מבית מדרשה של ספרות הזוהר, כגון האמונה בגלגול נשמות מבני אדם לבעלי חיים, נקלטים בספרות תימן.³ מגמה זו מתחזקת בעקבות ביקורו של ר' זכריה אלצ'אהרי בצפת בשנת 1567. אלצ'אהרי, גדול חכמי תימן ומשוררה במחצית השנייה של המאה ה"ט, ששיקע בחיבוריו, כגון בפירושו 'צֶדָה לְדָרְךְ' על התורה,⁴ וכן בפיוטיו, כגון שני הפיוטים המיוסדים על עשר ספירות – ה' מי יגיע עד תכלית חכמתך' ו'ידידי אם תבחר להבין סוד זוהר',⁵ רעיונות קבליים רבים, היה הגורם העיקרי להחדרת הקבלה וכל המשתמע ממנה, גם באשר לנוסח התפילה ולמנהגיה, בקרב יהדות תימן, מגמה שגררה אחריה בהכרח את ההתרחקות וההתנתקות מן האפיון הביניימי של יהדות זו.⁶

התפתחות מואצת בחיזוק השפעתה של הקבלה חלה במהלך המאה הי"ז מכוחם של שישה מחכמי תימן שחיבוריהם עמוסים ברעיונות קבליים: ר' ישראל הכהן בעל 'סגולת ישראל' – פירוש 'מדרש הגדול' על דרך הקבלה;⁷ ר' שלום בן יוסף הקרחי בעל 'ספר סגולות' – סיכום של רעיונות הקבלה וציון חשיבותה; ר' שלמה בן דוד הכהן בעל 'לחם שלמה' – פולמוס נגד הפילוסופיה ועוסקיה וציון חשיבותה של הקבלה;⁸ שלמה בן סעדיה חראזי בעל 'בית תפילה' – פירוש על תפילת העמידה על דרך הקבלה;⁹ ר' יצחק ונה שערך לראשונה 'תכלאל' (מחזור התפילה של יהודי

³ ראו טובי תשל"א, עמ' 232-238.

⁴ צ'אהרי תשכ"ד.

⁵ הפיוט הראשון כלול ב'כתר מלכות' לק' שלמה אבן גבירול בכל מהדורות התכלאלים והסידורים של יהודי תימן; הפיוט השני כלול בספר המוסר, ראו רצהבי תשכ"ה, עמ' 70-80. לפיוטים קבליים אחרים של אלצ'אהרי ראו טובי תשל"ט; תשל"ט טא.

⁶ ראו רצהבי תשכ"ה, על פי המפתח, עמ' 498, ערך 'קבלה'.

⁷ למהדורות הספר ראו הכהן תשל"ב; תשל"ו.

⁸ למהדורה מדעית של 'ספר סגולות' ו'לחם שלמה' ראו חלמיש תשמ"ד.

⁹ למהדורה מדעית של הספר ראו חראזי תשנ"ב.

תימן) בהשפעת סידורי התפילה הקבליים בליווי פירוש מפורט בשם 'פעמון זהב'¹⁰ ואף הציב בפירוש את העיסוק בקבלה בדרגה גבוהה מזו של העיסוק במקרא ובהלכה;¹¹ והמשורר ר' שלום שבזי בפירושו 'חמדת ימים' על התורה¹² ובפיוטיו הרבים.¹³

ב. השתרשות הקבלה והמיסטיקה בחיי הדת ובאורחות החיים של יהודי תימן

מבול זה של יצירות רבניות ופואטיות העמוסות בנושאים קבליים לא הותר שום סיכוי למסורת הביניימית של יהודי תימן לשרוד. נראה היה שיהדות תימן מתחילה לצעוד לקראת שינוי רדיקלי של פניה הרוחניים בעקבות הקהילות יהודיות במזרח אירופה, בצפון אפריקה ובארצות המזרח מגמה זו נתחזקה עוד יותר בשל גלות מְנוּעַ (1679), שבמהלכה איבדו קהילות תימן, ובראשן קהילת צנעא, את רוב כתבי היד הקדומים שלהם שבהם נאצרה מסורתם הביניימית.¹⁴ אמנם, בשנות הארבעים במאה הי"ח, כאשר ביקש שלום עראקי (1700–1780 לערך), נשיא קהילות תימן רב ההשפעה ורב העצמה, שנהנה מיוקרה רבה בשל היותו שר הכספים בחצר האמאמים בצנעא,¹⁵ להשליט באופן רשמי ובכוח הזרוע את מנהגי התפילה ואת ההלכה מבית מדרשם של מקובלי צפת – ובראשם ר' יוסף קארו – התעוררו כמה מזקני הדור בצנעא, ובראשם הדיין ר' צאלח בן יחיא (1664–1749 לערך), ר' יהודה בן שלמה צעדי (1665–1740 לערך) ור' פנחס בן שלמה הכהן עראקי (1695–1770 לערך), להביע מחאתם על הניסיון הכוחני להסיט את הקהילה ממנהגיה הקדומים. אך המחאה לא כוונה חלילה לערער על עצם היחס החיובי לקבלה,¹⁶ אלא על המעשה

¹⁰ על השפעת הקבלה של תכלאל 'פעמון זהב' ראו חלמיש תשנ"ו; גברא תשנ"ד.

¹¹ ראו טובי תשנ"ז.

¹² החיבור יצא בכמה מהדורות; למהדורה מקפת, כולל מבואות, של ציון ברמעז, ראו שבזי תשע"ד.

¹³ ראו רצהבי תשכ"ה, עמ' קנו-קנת.

¹⁴ על גלות מְנוּעַ ראו טובי תשמ"ד, עמ' 151-180.

¹⁵ על ר' שלום עראקי ועל משפחת עראקי בכלל ראו שם, עמ' 150-82.

¹⁶ על ר' צאלח בן יחיא ועל השפעת הקבלה עליו ראו שם, עמ' 186-181.

החריג של הכפייה באמצעות שוטרי האמאם המוסלמי. יצוין, כי מחאה זו התעוררה רק בצנעא, שעל אף השפעת הקבלה על חכמיה, עדיין נשתמרו בקרב מבני הקהילה היהודית שבה כמה ממנהגי התפילה וההלכה הקדומים להשפעת הקבלה. זאת להבדיל מבני הקהילות שמחוץ לצנעא, ובעיקר בדרום תימן, ששינו את מנהגי תימן הקדומים בהשפעת ספרי התפילה וספרי ההלכה הנדפסים החדשים, שהובאו לתימן מארץ ישראל וממצרים. הפולמוס נסתיים לכאורה בפשרה ולפיה ינהג כל בית כנסת כרצונו ובתי הדין ידונו על פי פסקי הרמב"ם התואמים את ההלכה הקדומה ורק בנושאים שלא נזכרו על ידו יידונו על פי ההלכות החדשות של ה'שולחן ערוך' לר' יוסף קארו שהחל לקנות שביתה בתימן בעיקר מכוח מהדורותיו הנדפסות שנפוצו בה.¹⁷

אך פשרה זו ונטייתו של ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ) (1715–1805) – אב בית הדין בצנעא ונכדו של ר' צאלח בן יחיא, גדול חכמי תימן במחצית השנייה של המאה הי"ח שסמכותו הדתית היתה פרושה על כל קהילות תימן – לשמר את המנהגים הקדומים של יהודי תימן, לא היה בהן כדי לבטל ואפילו בכהוא-זה את מעמד הקבלה, שמהרי"ץ היה מחסידיה הגדולים, כפי שניכר היטב מפירושו 'עץ חיים' על התכלאל ומכל חיבוריו האחרים.¹⁸ חכמי שני הדורות שלאחריו היו ברובם צאצאיו או תלמידיו שלמעשה לא חידשו דבר אלא חזרו ודשו בחיבוריו, כשהקבלה מרחיבה ומעמיקה את אחיזתה בתרבות הדתית-הרוחנית השוקעת של יהודי תימן. אמנם מדי כמה שנים פורצת מחלוקת חדשה בעניין שימור מנהגי תימן הקדומים אל נוכח המנהגים החדשים המיובאים מקהילות יהודיות אחרות,¹⁹ אך כפי שכבר נאמר לעיל, אין הדבר כרוך ביחס שלילי כלפי הקבלה.

¹⁷ ראו קרח תשי"ד, עמ' יז-יח.

¹⁸ עליו ועל תורתו ראו טובי תשמ"ד, עמ' 216-181.

¹⁹ ראו למשל השינויים במנהגי התפילה שביקש להנהיג ר' אברהם אלשיך (1749-1829 לערך), נגיד קהילת צנעא (קרח תשי"ד, עמ' כד); וכן המחלוקת בעניין ברכת 'המוציא' אם יחיד מוציא את הרבים במהלך המאה הי"ח, אך שרשיה כבר במאה הי"ח (ערוסי וליהמן תשמ"ו; ערוסי תשמ"ו).

ג. שלילת הקבלה והמיסטיקה על ידי הרב יחיא קאפח

שינוי מהפכני בעניין זה חל רק מכוחה של דמות מופלאה וייחודית בקרב חכמי תימן, ועל צד האמת בקרב חכמי עם ישראל כולו בזמן החדש, הלא הוא ר' יחיא בן שלמה קאפח (1850-1932) שהגיע למסקנה קיצונית נועזת ביותר, כי לקבלה אין כל מקור בספרות חז"ל וכי הייחוס של ספר הזוהר לר' שמעון בן יוחאי אין לו על מה שיסמוך. אמת, ערעור על הקבלה ועל ספר הזוהר כיצירה קדומה מתקופת התנאים אינו חדש בתולדות ישראל. כבר ר' אליהו בן משה דלמדיוגו איש כרתים שביוון (1458-1493) בספרו 'בחינת הדת' (וינה 1833) ור' יהודה אריה די מודינה איש ונציה שבאיטליה (1571-1648) בספריו 'ארי נוהם' (לייפציג 1840) ו'בן דוד' (פרנקפורט 1854), ערערו על נכונות של הקבלה. אולם ברקע עמדתו השלילית של ר' יחיא קאפח נגד הקבלה עמד לא רק העניין הדתי-העקרוני, אלא גם העניין הסוציולוגי, כלומר ההידרדרות במצבה הרוחני של יהדות תימן במהלך המאה הי"ט ושקיעתה באמונות טפלות ובמיסטיקה, בייחוד בעקבות המשבר המדיני בתקופת האנדרלמוסיה השלטונית בתימן עם התערעורת השלטון המרכזי של האמאמות בצנעא. כתוצאה מחוסר היציבות השלטונית נפגע מאוד המרקם החברתי והכלכלי של קהילת צנעא שרבים מבניה נאלצו לגלות ליישובים אחרים, והארץ נקלעה לסחרור של פעילות משיחית אינטנסיבית – הן בקרב המוסלמים והן בקרב היהודים.²⁰

ד. שלילת הקבלה כרוכה בהרחבת הדעת והיצירה הספרותית

להבדיל מרוב בני דורם האחרים, ידעו ר' יחיא קאפח וחבריו – ר' חיים בן יחיא חבשוש (1839-1899 לערך) ור' סעיד בן יוסף ערוסי (1839-1909) להתרומם מעבר להקשר הדתי במתח שבין המסורת הביניימית לבין המסורת הקבלית כשהם מוסיפים את הממד החברתי-הכלכלי-היסטורי. על ר' יחיא קאפח נרחיב את הדיבור להלן, אבל כבר כאן נציין את 'קורות ישראל בתימן' של ר' חיים חבשוש, חיבור ראשון מסוגו בספרות ישראל

²⁰ על המצב המדיני והחברתי של יהודי תימן ועל הפעילות המשיחית במהלך המאה הי"ט ראו טובי תשל"ו, עמ' 71-32; טובי תשע"ה.

בתימן, שבו סקר את תולדות יהודי תימן מאז שנת 893, כלומר מייד לאחר ייסוד האמאמות הזיידית ועד שנת 1893, היא שנת כתיבת החיבור. כחידוש מהפכני לכאורה בספרות יהודי תימן, אבל למעשה בהתאמה למסורות הביניימית, השתמש חבשוש לכתיבת חיבורו לא רק במקורות יהודיים פנימיים, אלא גם במקורות ערביים מתימן,²¹ שכן – בדומה לכל בני החבורה של ר' יחיא קאפח – רכש את ידיעת הערבית הכתובה באותיות ערביות. חיבור זה אינו אוסף כרוניקות או פרקי היסטוריה בלבד, אלא יש בו התבוננות במצבם המדיני, החברתי והרוחני של יהודי תימן לאורך הדורות. אף ר' סעיד ערוסי הותיר אחריו חיבור שלכאורה אינו אלא רשימות מחירי התבואות בשנים 1808-1905, אבל לאמיתו של דבר אינו כזה, שכן בסופה של רשימת מגרעות תימן ומומיה תמיד ובזמנינו, תהיה המחבר על מצבם הכלכלי של יהודי תימן – ולמעשה של כל ארץ תימן – ומוצא את התשובות לכך הן בגורמים הקשורים בטבע הארץ, הן באלו הנובעים מן השלטון המושחת ואפילו בתכונות השליליות של תושבי הארץ.²²

אמנם יש להדגיש, כי ראשון חכמי תימן שנתן דעתו למצבם החברתי של יהודי תימן היה ר' יחיא בן שלום קרח (1841-1881), ראשון המשכילים בחכמי תימן, שלא נרתע מלהשמיע ביקורת חריפה על 'נישואי בוסר', כלומר נשיאת ילדות צעירות עוד לפני שהגיעו לבגרותן המינית, מנהג שהיה מקובל בחברה היהודית בתימן בימיו. אך, שלא כבני חבורתו של ר' יחיא קאפח, שראו בקבלה ובכלל הכרוך בה גורם מכריע בהידרדרות החברתית של יהודי תימן, הוא עצמו נטה אל תורת הקבלה כפי שאפשר להיווכח בקלות מפירושו העמוסים במוטיבים קבליים שכתב על שירי ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי.²³ מכל מקום כתיבת כרוניקות היסטוריות מסוגים שונים, שנעשתה עיסוק נפוץ למדי בקרב חכמי תימן בדורות הבאים, היתה כמעט כולה נחלתם של חבורת ר' יחיא קאפח, צאצאיהם ותלמידיהם מתנגדי הקבלה. אף ר' עמרם קרח (1871-1955), בנו של ר'

²¹ קאפח י' תשי"ח.

²² קאפח י' תשכ"א.

²³ ראו עליו טובי תשס"ג.

יחיא קרח הנ"ל ומחברו של 'סערת תימן', ספר ההיסטוריה החשוב והמעולה בכל הספרות ההיסטורית של חכמי תימן, ושהיה ראש הפלג של חסידי הקבלה בתימן – הוא עצמו התרחק מן העיסוק בקבלה ונטה אל הגישה הרציונלית, כפי שיוכיחו הן פירושו 'עלמות שיר' על שירי הדיוואן התימני, שבו – בניגוד לדרכו של אביו – לא נזקק כלל לקבלה, והן פירושו 'נוה שלום' על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא.²⁴

ה. השפעת ההשכלה היהודית באירופה על שלילת הקבלה

על אף כל האמור לעיל, אין ספק שתמורות המעמיקות בתפישת המהות של המסורת הדתית והביקורת החברתית הכרוכה בה לא היו תוצאה של התפתחות פנימית בלבד בקרב הקהילה היהודית, אלא גם פרי השפעה של רוחות השכלה וקדמה שבאו מחוץ לתימן במהלך השליש האחרון של המאה ה"ט. אמנם, אף אחד מחכמי תימן הנ"ל לא יצא אל מחוץ לגבולות ארצו, אך היפתחותה של הארץ מאז כיבוש עדן על ידי בריטניה בשנת 1839, ועוד יותר מאז הכיבוש העות'מאני של צנעא בשנת 1872, חיזקה את קשרי תימן עם הקהילות היהודיות שמחוצה לה בדמות שד"רים מארץ ישראל, סוחרים וחוקרים. באופן זה יכלו חכמי תימן להיוודע על הרוחות החדשות המנשבות בעולם היהודי ובעולם בכלל. שניים מחוקרי עתיקות תימן בתקופה שקדמה לאסלאם, היהודים יוסף הלוי (1827-1917) ואדוארד גלאזר (1855-1908), שהגיעו לצנעא ושהו במחיצתם של ר' יחיא קאפח וחבורתו, חיזקו את נטייתם של אלו אל הרחבת ההשכלה ותיקון פגמי החברה, ובמיוחד לשלילת הקבלה.²⁵ יש לזכור, ששני חוקרים אלו, שהיו מעורבים בדרך זו או אחרת בפעילות התרבותית והלאומית של עם ישראל בימיהם, היו שייכים מבחינה רעיונית למעגל המשכילים היהודים באירופה, שגישתם הכללית כלפי הקבלה היתה שלילית ביותר.²⁶ על

²⁴ לאפיון פירושו 'נוה שלום' ראו אילן תשס"ד.

²⁵ על יוסף הלוי ראו טובי תשס"ד; על אדוארד גלאזר ראו גויטיין תש"ה; והשוו גרבר

תשע"ג, עמ' 138-131.

²⁶ תשבי תשי"ז, א, עמ' 63-57.

תפקידו של יוסף הלוי, שביקר בתימן בשנת 1870, בהטיית לבו של ר' יחיא קאפח וחבריו נגד הקבלה כותב בשמו במפורש נכדו ר' יוסף קאפח:²⁷
הלוי הוא שעורר את ההתנגדות לחכמת הקבלה בתימן, כי בבואו התחבר אל ר' חיים חבשוש, זקני ר' יחיא קאפח ור' סעיד התוכן. וזה לשון זקני ד"ל:

”וכראותינו את רוב חשקו וחפצו להתחקות על כל דבר שמחנו ועלה בדעתינו להשתבח בכבוד עדתינו פה להראות את זריזותם ואת השתדלותם בעסק התורה בלילה מתוך דוחק ועוני, ונקום בלילה ועוררנוהו משנתו באשמורת האחרונה והולכנוהו לבית הכנסת [...] ובכל אחת מהן היה רואה אותה מתוך הפתח ולא היה נכנס ולא דבר מאומה, ואנחנו מחרישים משתאים לשמוע מפיו שבה עדתינו. ויהי כראותו אותם [...] וכולם גורסים בספר הזהר בקול רנה וזמרה בגרסא דעלמא, ויספוק על ירך ויאמר, 'ברוך דיין האמת, עזבו דברי אלהם חיים ועוסקים בספרים אלה'. אנו כשמעינו את דבריו נרתענו לאחורינו ונשתוממנו על זה ונתביישנו. הוסיף לומר: 'אין לא ידעו ולא יבינו מה הם לומדים?', והמשיך בדברי זלזול בחכמת הקבלה”.

הצורה שבה נהג הלוי עם המתיחות המוקדמת בשתיקתו והתפרצות המרירות הפתאומית בצירוף הקדושה והכבוד שרחשו בתימן לכל חכם מארץ ישראל, הביאו מהפכה גמורה בנפש השלישייה כל אחד לפי דרכו. אפשר לומר שכל אותה מחלוקת [על הקבלה. יי"ט] שהיתה בתימן באה בסיבתו של הלוי. נראה שהספק בדבר מהימנותה של הקבלה וייחוסו של ס' הזוהר לר' שמעון בר יוחאי הוסיף להטריד את ר' יחיא קאפח וחבריו והם דנו בכך גם עם אדוארד גלאזר,²⁸ שלדברי מחברי 'אמונת ה' – הספר הפולמוסי נגד הספר 'מלחמות ה' של ר' יחיא קאפח ובו הוא מבקר קשות את הקבלה – שלח אליו ספרים השוללים את הקבלה:²⁹

²⁷ קאפח י' תשי"ח, עמ' רפא, הערה 219.

²⁸ ביקר בתימן ארבע פעמים בין השנים 1882-1894.

²⁹ אמונת ה' תרצ"ח, עמ' ב; וראו להלן על שני ספרים אלו.

אחר כך הלך לו [גלאזור] אל ארצו. אחר משך ב' שנים שלח ג' ספרים לאהובו יחיה אלקאפח הנזכר והם: האחד – קנאת אמת, והשני – ארי נוהם, והשלישי – שאגת אריה וקול סכל, וככלם חולקים על תורה שבעל פה כולה ובפרט ספר הזוהר הקדוש. ויעמוד יחיא אלקאפח וילך אל מרי ורבי אב בית דין סלימאן אלקארה ומרי ורבי יחיא אלבדיחי והראה להם שלשת הספרים. וישבו שני הרבנים הנזכרים משך שבעה ימים לבדוק בעניניהם ויצא דינם בשרפה מפני שהם מנגדים לאמונת ישראל ותורתם. והאיש הנזכר [ר' יחיא קאפח. יי"ט] כששמע דבר זה נתיירא מאד פן ישרפו אותם וישב עד שהעלימו עיניהם ונתיאשו מהם ולקחם והטמין אותם והיה מסית בני אדם בסתר עד שהסית ששה אנשים והיו הולכים בכל לילה לעסוק בספרים אלו בסתר.

'קנאת האמת' (וינה תקפ"ח; לבוב תרל"ט) הוא חיבורו של המשכיל איש גליציה יהודה ליב מיזס (1798-1931), הבנוי כדיאלוג בין הרמב"ם לבין אחד מחכמי מזרח אירופה במאה הי"ח וכוונתו להוקיע את האמונות הטפלות כגון גלגול נשמות שנכנסו ליהדות בהשפעת ס' הזוהר. 'ארי נוהם', כפי שכבר ראינו לעיל, הוא חיבורו הביקורתי של ר' יהודה מודינה על הקבלה ועל ס' הזוהר. 'שאגת אריה וקול סכל' לר' יהודה אריה די מודינה אף הוא בא לשלול את הקבלה.³⁰ מאחר שר' סלימאן אלקארה נפטר בשנת 1889, הרי המעשה הנ"ל היה קודם לשנה זו. אין זה ברור אם הספרים הללו נשלחו לבקשת ר' יחיא קאפח שרצה לברר מהם נימוקי המתנגדים לקבלה או שמא גלאזור ביזמתו ביקש להפרות את זרע הספק שנטמן בלב ר' יחיא קאפח וחבריו על ידי יוסף הלוי.

ו. הפעילות המעשית לסילוק השפעת הקבלה ולחזרה אל המסורת הקדומה

בעקבות ההתפתחויות הנ"ל החל ר' יחיא קאפח בפעילות נמרצת רבת אנפין להשליט את שיטתו החדשה: א. סילוק כל מנהג שמקורו במיסטיקה

³⁰ הוציאו לאור י"ש רג'ייו בשם 'בחינת הקבלה' (גוריציאה תרי"ב) עם פירוש נרחב; ראו קלאר תשי"ד.

ובקבלה מסידור התפילה (תְּלָאֵל); ב. השתתת ההלכה על פסיקת הרמב"ם ב'משנה תורה' והתעלמות מוחלטת מן ה'שולחן ערוך' ושל נושאי כליו הרבים; ג. סילוק כל מנהג שמקורו באמונות טפלות מאורחות החיים של יהודי תימן; ד. התמסרות ללימוד התלמוד שבמאות השנים האחרונות פחת בתימן; ה. לימוד כתביהם של חכמי ימי הביניים, בתחום פרשנות המקרא והפילוסופיה, ובראשם רב סעדיה גאון והרמב"ם; ו. לימוד כתביהם של חכמי תימן מימי הביניים האמונים על הגישה הרציונלית; ז. חיפוש בלתי פוסק אחר כתבי יד קדומים שבהם נשמרו חיבורי חכמי ימי הביניים מתימן ומחוצה לה והעתקתם מחדש כדי להפיצם בקרב חבריו ותלמידיו; ח. לימוד השפה הערבית-היהודית ואף הערבית הכתובה באותיות ערביות כדי להנגיש את הספרות הכתובה בלשונות אלו לבני דורו, ובייחוד לבני הדור הצעיר; ט. שיפור מערכת החינוך השמרנית והתאמתה לתפישות מתקדמות, כאשר גולת הכותרת בתחום זה היתה בית הספר שהוקם בחסות השלטון התורכי בתימן ושהיה מושתת על חלוקה לכיתות והרחבת נושאי הלימוד הרבה מעבר למה שהיה מקובל ב'חדרים' המסורתיים, כולל לימוד שפות זרות (ערבית, תורכית, צרפתית) ומקצועות חול אחרים (1909-1911).³¹

ז. הפעילות המעשית לסילוק השפעת הקבלה ולחזרה אל המסורת הקדומה

פעילותו הנמרצת של ר' יחיא קאפח, שמשכה אליה רבים מעשירי הקהילה ומבני הדור הצעיר, עוררה התנגדות עזה שבראשה עמד ר' יחיא יצחק (1867-1932), שעמד בראש קהילת צנעא, ולמעשה בראש כל יהודי תימן, משנת 1905 ועד פטירתו. ר' יחיא קאפח נאלץ לסגור את בית הספר המודרני שהקים. המחלוקת פרצה אל מעבר לגבולות תימן, כאשר חסידי הקבלה מגייסים לטובתם את חכמי ירושלים המחרימים את ר' יחיא קאפח וחבורתו, ועל כך השיב בחיבור הקצר שנדפס בשנת תרע"ד (1914) בתל אביב: 'עמל ורעות רוח וחרמות ותשובתם – מאורעות ירושלים ת"ו ותימן (צנעא) בשנת תרע"ד, תשובת הרב המפורסם לכל ערי התימן (צנעא)'.

³¹ על הפעילות בתחום זה ראו טובי תש"ן, בעיקר עמ' 121-131.

באותה שנה, 1914, פרצה המחלוקת הקשה במלוא עוזה והגיעה עד האשמת מתנגדי הקבלה בריגול ובפעילות למען מעצמות זרות, סגירת בתי הכנסת שלהם ומאסר עשרות מראשיהם.³² ביוזמת חסידי הקבלה הובא עניינם של מתנגדי הקבלה בפני האמאם יחיא כמי שמשנים את מנהגי המיעוט היהודי החוסה בצל השלטון הזייד. ואף שמבחינה אידאולוגית היה האמאם יחיא קרוב לגישה הרציונליסטית של מתנגדי הקבלה, שכן הכת הזיידית אימצה את התפישות הרציונליסטיות של הפילוסופים המצ'זלים שבאסלאם, העדיף האמאם לעמוד לצדם של חסידי הקבלה, שבראשם עמד – כאמור – ר' יחיא יצחק ראש הקהילה, קרוב לוודאי כדי לסלק כל מגמה של חדשנות שיש בה סכנה פוטנציאלית של חיקוי בקרב הרוב המוסלמי.³³ מעשה חריג וחמור זה של פנייה ל'ערכאות שלהם' בעניין מחלוקת אידאולוגית-דתית יהודית פנימית הותיר רושם מריר ביותר בקרב מתנגדי הקבלה שהיו המיעוט ושחשו עצמם נרדפים ללא כל פשרות על ידי הממסד של הקהילה, ולעומתם חסידי הקבלה שהיו דבקים בעמדתם האגרסיבית נגדם.

ח. התפלגות קהילת צנעא לשני פלגים

כך נפלגה קהילת צנעא – שלמעשה רק בה התחוללו הרוחות הסוערות הללו, להבדיל מקהילות תימן האחרות – לשתי כיתות עוינות ביותר: ה'עקשים' – חסידי הקבלה על שם דבקותם במסורת, וה'דרדעים' – מתנגדיה, כשיבוש מזלזל של הצ'רף 'דורדעה' שבו כינו את עצמם. בתי הכנסת הזדהו על פי אחד הפלגים, וכל מי ממתפללי בית כנסת זה או אחר שדעתו היה שונה מהזדהות זו, נאלץ לתור לו בית כנסת אחר להתפלל בו. אף הקשרים החברתיים, כולל נישואין של בני זוג, היו מוגבלים בעיקר לבני אותו פלג, ואף שנמנעו זה מלאכול משחיטת זה. ראוי לציין, כי הביקורת של חסידי הקבלה נגד מתנגדיה התבטאה לעתים גם בחיבורים רבניים. כך, דרך משל, בספרו 'עץ חיים' שחיבורו נסתיים בשנת 1927, כלל ר' סעדיה נדאף (1868-1929) דברי תוכחה המכוונים לשוללי הקבלה, על

³² ראו ניני תשל"ו.

³³ על פרשה זו ראו ויגנר 2007.

דעותיהם ועל ששינו מן המנהגים באורחות החיים ובסדרי התפילה שהיו מקובלים בתימן.³⁴

אך ר' יחיא קאפח, שהיה נאמן לדרכו, ואתו רבים מחבריו ומתלמידיו, המשיכו בחינוך הילדים – ואף בחינוך המבוגרים במסגרת הלימוד הנרחבות בבתי הכנסת – על פי שיטתו, כפי שתוארה לעיל. למעלה מזאת, ר' יחיא קאפח לא הרפה מן הפעילות הספרותית כדי לאשש את דעת על הזוהר. בשנת 1931 הביא לרפוס בירושלים באמצעות חסידיו את חוברתו 'ספר דעת אלקים: בקורת אמת תוריית – נגד הבקורת השקרית: תשובה לבקורת להחכם הרב הלל צייטלין שנתפרסמה בהתקופה, ספר ה של תשרי-כסלו שנת תר"ף [1920]'. אך את תורתו השוללת מכל וכל את מהימנות הקבלה וס' הזוהר סיכם בספר מקיף ומעמיק בשם 'מלחמות השם' (ירושלים תרצ"א).³⁵ ספר זה עורר זעם רב בקרב חסידיו הקבלה בצנעא, ובראשם ר' יחיא ערוסי, שמיהרו להכין תשובות לטענות ר' יחיא קאפח ופרסמון בשם 'ספר אמונת ה' (ירושלים תרצ"ח).³⁶

ט. ר' משה צארום וביקורתו על מנהגי הקבלה

מלומדים הרבה קמו לה לתנועת 'דורידעה' – רובם מתלמידי ר' יחיא קאפח – וחיבורים רבים כתבו. אך למיטב ידיעתי, לא העז אף אחד מהם – לא בתימן ולא במדינת ישראל – לבקר בכתב מנהגים ששרשם בקבלה. והנה לפני כשלושים שנה פרסם הרב יוסף קאפח תשובה הלכתית ארוכה ומפורטת של ר' משה בן יוסף צארום, שעניינה חזרת שליח הציבור בתפילת הרבים על שלוש המלים 'ה' אלהיכם אמת' בסוף קריאת שמע, או אמירת שלוש המלים 'אל מלך נאמן' בתפילת היחיד לפני קריאת שמע, שמספר מלותיה הוא רמ"ה (245), כדי להשלימן לרמ"ח (248), כמניין

³⁴ הספר ראה אור בתל אביב רק בשנת תשנ"ה (1995). על דברי התוכחה בספר זה נגד שוללי הקבלה ראו טובי תשס"א. ר' סעדיה נדאף הוא בעל האיגרת ששלח לאחיו ר' אברהם נדאף, ראש קהילת עולי תימן בירושלים, והמפרטת את השתלשלות המחלוקת; לפרסומה בדפוס ראו רצהבי תשס"א.

³⁵ הספר מצוי במהדורה דיגיטלית, הזמינה ברשת לכל דורש (רמת גן תשע"ד; תשע"ה).

³⁶ על חלק הארי של ר' יחיא ערוסי בחיבור הספר ראו טובי תשס"ב.

איבריו של אדם.³⁷ ר"מ צארום, מתלמידי ר' יחיא קאפח, נולד בשנת 1875 בעיירה יפיד שבמחוז חִיִּמָה שמדרום מערב לצנעא. בהיותו כבן חמש עשרה שנים שלחו אביו, שהיה אדם אמיד, לצנעא ללמוד תורה בפני ר' יחיא קאפח. לאחר כמה שנים שב לבית אביו, אך חזר והשתקע בצנעא בשנת 1917 לערך, שם נעשה לאחד מעמודי ההוראה של תנועת 'דורדעה'. עלה ארצה בשנת 1950 בעליית 'על כנפי נשרים', אבל נפטר זמן קצר לאחר מכן בשנת 1951.³⁸

הרב יוסף קאפח פרסם את התשובה של ר"מ צארום על פי כתב יד שהעתיק דודו אחי אביו, ר' שלום בנו של ר' יחיא קאפח, שהיה ידידו של מחבר התשובה. וכך כתב המעתיק בסופה: "נשלמה זאת הכתיבה ביום ה' כה תשרי שנת ברי"ב לשטרי, תרס"א ליצירה [1901], אני הכותב הקל והצעיר שלום בן מ"ו יחיא אלקאפח בן שלמה בן שלום אלקאפח". מאחר שר"מ צארום נולד בשנת 1875, הרי שכתב את תשובתו המלומדת עוד קודם שהגיע לשנתו העשרים ושש, דבר שיש לציין בהערכה מרובה, לפי שתשובה זו היא אחד החיבורים המעמיקים ביותר בספרות תימן מבחינה הלכתית וניכרת בה היטב שיטתו של מורו הגדול ר' יחיא קאפח. עלה בידו של המחבר להקיף את השאלה מכל צדדיה – מצד המסורת המקובלת בתימן, ההלכה וההגות.

להלן יובא נוסח התשובה על פי כתב יד השמור בידי שלמה בדיחי איש קרית אונו, שהגיע אליו בירושה מעזבון אביו.³⁹ יצוין, שמשפחת בדיחי היתה מן הנכבדות בקהילת צנעא ורוב בניה היו מחסידיו הנלהבים של ר' יחיא קאפח. הנוסח שבכתב יד זה חסר בתחילתו ויש בו שינויים לא רבים, אבל כמה מהם חשובים ביותר, כפי שנראה להלן. לעצם העניין: בתימן לא התקבל המנהג לומר 'אל מלך נאמן' בתפילת היחיד לפני קריאת שמע; לעומת זאת השתרש המנהג לכפול את המלים 'ה' אלהיכם אמת' בתפילת

³⁷ קאפח י' תשנ"ה.

³⁸ על תולדותיו כתב הרב יוסף קאפח בקצרה בהקדמה לקאפח י' תשנ"ה, עמ' 69-70.

לפרסום פירוט תולדות חייו שהותיר בעזבונו הרב יוסף קאפח ראו קאפח א' תשע"ד.
³⁹ תודתי נתונה לו מקרב לב על שהואיל להשאלני את כתב היד. טוב עין הוא יבורך! בכוונתי לפרסם את נוסח התשובה של ר"מ צארום שבכתב יד בדיחי בפעם אחרת.

הרבים בסוף קריאת שמע. מנהג זה, שאין לו זכר בתכלאלים הקדומים של יהודי תימן, ואף לא בחיבור כלשהו משלהם, יסודו ב'מדרש רות' השייך לספרות הקבלה, ונפוץ בתימן מכוחו של ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), שהקדיש לבירוורו פרק ארוך בפירושו 'עץ חיים' על התכלאל, בסוף קריאת שמע של שחרית. להלן עיקרי דבריו:

ואחר שישלימו הצבור קרית שמע מסיים שליח צבור 'אני ה' אלהיכם אמת' וחוזר שליח צבור ואומר בקול רם 'ה' אלהיכם אמת' (שולחן ערוך, סי' סא) כדי להשלים רמ"ח תיבות נגד רמ"ח איברים של אדם, דאיתא ב'אלה הדברים רבה': "שמור מצותי וחייה" [משלי ד, ד], שמור רמ"ח תיבות שבקרית שמע והקב"ה ישמור רמ"ח איברים שלך".⁴⁰ ודבר זה לחזור ג' תיבות אלו למדוהו ממדרש רות, וזה לשונו: "אמר רבי נהוראי אמר רבי נחמיה, בקרית שמע יש רמ"ח תיבות כמנין איבריו של אדם, והקורא קרית שמע כתקנה, כל אבר ואבר נוטל תיבה אחת ומתרפא בה, וזהו שאמר [משלי ג, ח], 'תהי רפאות לשרך'".

אכן, על פי הוראת ר' יחיא קאפח, הקפידו מאוד אנשי תנועת 'דורדעה' להימנע מלכפול את התיבות 'ה' אלהיכם אמת' בסוף קריאת שמע, כפי שמעיד ר' סעיד נדאף, לפי שלא נמצא לה זכר בכתבי היד הקודמים של יהודי תימן ומשום שהנימוק כי השלמת רמ"ח תיבות בקריאת שמע מהוות סגולה לרפואת רמ"ח איברים שבגוף נתפש באמונה טפלה הנוגדת את ההיגיון הצרוף.⁴¹ ר' משה צארום. מתלמידי ר' יחיא קאפח, נטל על עצמו את המלאכה הנועזת והמאתגרת להוכיח את חוסר תקפותו ההלכתית וההגותית של מנהג זה.

בחיבורו מתייחס ר"מ צארום במפורט ובאריכות לעשרות המקורות הרבניים הרלבנטיים לסוגיית החזרה על המלים 'ה' אלהיכם אמת' בסוף קריאת שמע או 'אל מלך נאמן' קודם לה, למן התלמוד, הגאונים, חכמי ימי

⁴⁰ דרשה זו אינה נמצאת ב'מדרש רבה' לס' דברים שבידינו.

⁴¹ רצהבי תשס"א, עמ' 102.

הביניים ועד לאחרונים חכמי ארצות המזרח וחכמי אירופה. הוא מגיע למסקנה הברורה, כי למנהג זה אין שורש בספרות חז"ל וחכמי ימי הביניים, וכי מקורו בספרות הקבלה, וליתר דיוק במדרש רות הוא חלק מספרות הזוהר הקבלית. לא בכדי מכוונים רוב דבריו וקושיותיו לשני פוסקים חשובים – ר' יוסף קארו ומהרי"ץ: ר' יוסף קארו – על שהעניק למנהג הנדון גושפנקה מחייבת מבחינת הלכתית בכך שקבעו בקודקס ההלכתי שלו 'שולחן ערוך', שנתקבל כמחייב בכל קהילות ישראל תוך כדי כך שהא דוחה את 'משנה תורה', הקודקס ההלכתי של הרמב"ם שעליו נסמכו יהודי תימן מאז המאה הי"ג; מהרי"ץ – על ששיקעו בפירוש 'עץ חיים' על התכלאל, שלפחות בקהילת צנעא נתקבל, בדומה לכל שיטותיו האחרות, כמחייבות, לאחר סיום המחלוקת בין מנהג תימן הקדום לבין מנהגים שיבואו אליה מארץ ישראל ומקהילות אחרות, וגרם אף הוא לדחיית רבים ממנהגי תימן הקדומים ומן מעמד הסמכות העליונה שהוענקה בתימן לפסיקות הרמב"ם. וכך כתב לקראת סוף תשובתו ביחס לתפקידם של שני אישים אלה בהפצת המנהג הנדון בקהילות ישראל כולן ובתימן בפרט: "והרי לא נתקנה תקנה זו לחזור 'ה' אלהיכם אמת' של מנהג החדש הזה בקצת מקומות, אלא מעת שנתפשטו ספרי הזוהר והתיקונים, ורוב המקומות מעת שנתפשט ה'שולחן ערוך'. אבל בכאן ארץ התימן יכוננה עליון אמן, לא נתחדש מנהג זה אלא מימות מהרי"ץ זכרו לברכה, דהא לא נמצא בתכאליל שלפני מהרי"ץ מזה כלום".

כמובן, הזדמנות נאותה נקלעה לידי ר"מ צארום לערער על סמכות הקבלה בקביעת חיי הדת של עם ישראל, ולא רק באשר למנהג הנדון, שבאחד מחיבוריה, מדרש רות, הוא עולה לראשונה. בדברים שמצא בתשובת ר' דוד בן זמרה (הרדב"ז), הפוסק הגדול בן המאה הט"ז, ביקש לבוא אחרי מורו ר' יחיא קאפח ולמלא את דבריו:

אין לנו להגיה שום ספר תורה, לא על פי מדרש ולא על פי מוסרה ולא על פי מדרשי הרב שמעון בר יוחאי עליו השלום [ספרות הזוהר], כשאין להם זכר ואסמכתא בתלמוד, ואדרבה, אותן שנמצאו היפך הגמרא והן על פי מדרש או על פי מדרשי הרב שמעון בר יוחאי [ספרות הזוהר], צריכין אנו לחזור ולהגיה אותן

כמו שכתוב בגמרא ולהחזיק במנהגותיהם שהם אבותינו הקדושים
הראשונים, שהיה לבם פתוח כפתחו של אולם, ומאן חכים ומאן
סביר כוותיהו.

אך לא די בכך, בהשראת מורו ר' יחיא קאפח, מעז ר"מ צארום לעשות מה
שלא עשה שום אדם אחר מבני החוג תנועת 'דורדעה', כולל מחולל
התנועה עצמו ומנהיגה. כוונתי לכך שלא רק הוא מקשה על ר' יוסף קארו
ועל מהרי"ץ ודוחה את שיטתם, אלא אף כותב עליהם בלשון נחרצת
הכרוכה בביטויים חריפים של זלזול. כך למשל כתב על ר' יוסף קארו,
שניסה ליישב את הקושיות העולות מדברי כמה פוסקים השוללים את
המנהג הנדון: "עמד מנגד בדברים חלושים לסתור דבריהם כדי לחזק
המנהג הטעות הזה, עד שהוצרך להוציא דברי התלמוד מפשוטן ולתלות
בוקי סריקי ברבא"; ובדומה לכך: "ונמצא דדבריו סותרים זה את זה.
וערוב דברים יש כאן".

אף מהרי"ץ, שהיה דמות נערצת בכל קהילות תימן, ובמיוחד בצנעא,
שרוב תלמידי החכמים שבה היו מצאצאיו ומתלמידיו ותלמידי תלמידיו,
אינו יוצא נקי משבט קולמוסו של ר' משה צארום. על דברים מסוימים
שאומר מהרי"ץ בהקשר לסוגיה הנדונה כותב ר"מ צארום: "כל זה הבל
ורעות רוח". באותה לשון השתמש ר' יחיא קאפח בשם חוברתו משנת
1914 נגד חכמי ירושלים שהחרימוהו: "עמל ורעות רוח". על כך שמהרי"ץ
מתעלם מקושיות רבות העולות מן המנהג הנדון תמה ר' משה צארום:
"איך שת על כסות עין להעלים עין מכל זה". עוד תמה על שמהרי"ץ
מתעלם מפסיקת הרמב"ם האמורה להיות מחייבת בתימן: "ותימה גדול
הוא איך לא זכר מזה כלום ולא שת לבו לזאת כפי דרכו. ובאמת קלקל
עלינו את המנהג. וכאשר הוא בא לכאורה להסביר מדוע נהג כך מהרי"ץ,
הרי שמתוך הדברים ההבנה למעשהו עולה גנותו, בכך שנגרר אחרי 'המוני
העם': "ואפשר להליץ בעד מורנו הרב, דלפום ריהטא העלה לשון המדרש
[מדרש רות] מחמת שהמוני העם שבימיו התאוו תאוה לזה ונמשכו אחרי
האגדה, כי כן דרכם".

נציין שרוב הלשונות החריפים הללו נגד ר' יוסף קארו ונגד מהרי"ץ
אינן מצויות בנוסח שפרסם הרב יוסף קאפח ובמקומן באו ביטויים יותר

ממותנים.⁴² מאחר שכתב היד שבו השתמש הרב יוסף קאפח לפרסום התשובה אינו בהֶשֶׁג ידי, נוטה אני לשער כי כתב היד שהיה לפניו לא היה שונה מזה של כתב יד בדיחי, אלא שהוא השמיט או מיתן בטקסט הנדפס את הלשונות המתריסים כנגד הקבלה, על מנת שלא למשוך אליו שוב את ביקורתם החריפה של חסידי הקבלה, שממנה סבל רבות גם בלא כך.

סיכום

השבר שבהתפלגות בין מתנגדי הקבלה לבין חסידיה בקרב יוצאי תימן וצאצאיהם לא נרפא עד ימינו במדינת ישראל. אמנם חריפותה נתפוגגה במקצת, בעיקר משום שמתנגדי הקבלה, ואפילו דמויות דתיות המכהנים בתפקידים רמים מן השורה הראשונה, כגון הרב יוסף קאפח ז"ל (1917-2000), אינם מעזים להשמיע דעתם בראש חוצות ובריש גלי, מחמת החשש מפגיעתו הקשה של הממסד הדתי במדינת ישראל שתבטא בנישולם מן המשרות הרבניות שהם מחזיקים בהן. זאת בייחוד משום שקיצונים שבחסידי הקבלה אינם נרתעים מלהשמיע דברים ברבים ואף לבטא את דעותיהם בפרסומים נדפסים – לעתים בלשונות של חרפות – נגד מתנגדי הקבלה. אף הפופולריות שזוכה לה הקבלה במחוזותינו, ובייחוד הקבלה המעשית והמיסטיקה בכלל – ולא דווקא בחוגים דתיים⁴³ – אינה מקלה על מתנגדיה לגלות דעתם והרי הם שומרים דעותיהם לעצמם, כאילו היו בני כת נסתרת ונרדפת.

⁴² ראו בהערות במקומות המתאימים בנוסח התשובה.

⁴³ כך, דרך משל, נכתב בערך 'קבלה' בויקיפדיה (3.12.2015) כי "מחקריו וחיבוריו [של גרשם שלום] בתחום זיכו את הקבלה במעמד נכבד בעולם האקדמי. [...] כיום חקר הקבלה הוא התחום הפורח ביותר בתחום מדעי היהדות; כך למשל, קרוב ל-5% מכלל עבודות הדוקטור שאושרו באוניברסיטה העברית בשנת 2004 עסקו בתחום הזה. בשנים האחרונות אושרו במוסדות האקדמיה בישראל וברחבי העולם עשרות עבודות דוקטורט בתחום הקבלה". השוו, לעומת זאת, הנאמר שם: "טען החוקר יוסף דן, כי "מרבית המיסטיקה וה'קבלה' שנלמדים היום בישראל [בחוגים פופולריים] אין להם שום קשר לקבלה היהודית האותנטית וכי לאמיתו של דבר הם מבטאים את ניצחונה של 'הקבלה הנוצרית', שהיא פירוש שונה ומעוות של הקבלה היהודית".

ביבליוגרפיה

- אילן תשס"ד נחם אילן, 'נוה שלום' לרב עמרם קרח: פירוש על תפסיר רב סעדיה למקרא. תימא ח, עמ' 148-131
- אמונת ה' תרצ"ח ספר אמונת ה' [...] תשובות ברורות על הספר הנקרא מלחמת ה' שחיברו ה' יחיא בן שלמה קאפת. ירולים
- גברא תשנ"ד משה גברא, לפעלו של ר' יצחק ונה בסידורו "פעמון זהב". תימא ד, עמ' 65-55
- גויטיין תש"ה שלמה דב גויטיין, מי היה אדוארד גלאזר? בתוך ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), שבות תימן, עמ' 154-149. תל אביב
- גרבר תשע"ג נח גרבר, אנו או ספרי הקודש שבידינו: הגילוי התרבותי של יהדות תימן. ירושלים
- הכהן תשל"ב ישראל הכהן, ספר סגולת ישראל: על מדרש הגדול לר' דוד העדני. מהדורת צילום. מבוא: צבי מאיר רבינוביץ. תל אביב
- הכהן תשל"ו --, מדרש סגולת ישראל: פירוש למדרש הגדול פרד"ס על חמשה חומשי תורה. מהדורת צילום. מוציא לאור: שלמה צפר. ראש העין [מהדורת דפוס: ראש העין תשנ"ד]²
- וגנר 2007 Mark S. Wagner, Jewish Mysticism on Trial in a Muslim Court: A *Fatwā* on the Zohar – Yemen 1914. *Die Welt des Islam* 47, pp. 207-231
- חלמיש תשמ"ד משה חלמיש, לתולדות הקבלה בתימן בראשית המאה הי"ז: ספר סגולות וספר לחם שלמה. רמת גן
- חלמיש תשנ"ד --, רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ) והקבלה. תימא ד, עמ' 92-66
- חלמיש תשנ"ו --, הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה. תימא ה, עמ' 82-65
- חראזי תשנ"ב שלמה בן סעדיה בירב מימון אחראזי, בית תפילה: מבוא לתפילה ופירוש מקיף לתפילת העמידה. מהדורת ציון ברמעו, רמת גן
- טובי תשל"א יוסף טובי, איגרת המן ומשל על התרגול: שתי פארודיות מספרות יהודי תימן. שבט ועם ו, עמ' 238-223
- טובי תשל"ו --, יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות. תל אביב
- טובי תשל"ט --, בקשה על שמות הקודש לר' זכריה אלצ'אהרי. אפיקים סז, עמ' 7, 22
- טובי תשל"טא --, סדר קידוש ליל־שבת לר' זכריה אלצ'אהרי. אפיקים סח, עמ' 11-10
- טובי תש"ן --, הפעילות להקמת מערכת חינוך מודרנית ביהדות תימן כאספקלריה לתמורות המדיניות החברתיות. מקדם ומים ג, עמ' 147-115
- טובי תשנ"ז --, רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן. דעת 38, עמ' 31-17
- טובי תשס"א --, הדים לויכוח על הקבלה בס' עץ חיים לר' סעדיה נדאף (צנעא תרפ"ו). בתוך: אהרן בן־דוד ויצחק גלוסקא (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות, עמ' 118-105. ירושלים
- טובי תשס"ב --, מי חיבר את ס' אמונת ה' ? דעת 49, עמ' 98-87
- טובי תשס"ג --, רבי יחיא קרח וחיבורו 'מרפא לשון' על תרגום אונקלוס. העברית ואחיותיה ב, עמ' 222-205
- טובי תשס"ד --, הדין־יחושבון של יוסף הלוי על מסעו לתימן (1870-1869). בתוך: יוסף דחוחי־הלוי, מכתם ליונה: מחקרים בתרבות יהודי

תימן ובסוגיות חברתיות וחינוכיות, ספר הזיכרון ליונה דחוח-הלוי, עמ' 209-239. תל אביב	
--, השירה, הספרות הערבית-היהודית והגניזה. תל אביב	טובי תשס"ו
--, תעודה חדשה לתולדות משיחי השקר שִׁפְרָ כְּחֵל. תימא יג, עמ' 80-104	טובי תשע"ו
יהודה ניני, מיוסף הלוי ושליחותו לגילוי כתובות שבאיות ועד מחלוקת 'עקשים ודרדעים' בשנת תרע"ד. בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון, עמ' צה-קיג.	ניני תשל"ו
רצון ערוסי, המחלוקת בענין ברכת המוציא בסעודת הסיבה של הרבים: תשובה מכת"י להרב יוסף אלקארה ז"ל (לתולדות זרם השאמי בתימן). בתוך: יהודה לוי נחום, צִהָר לחשיפת גנוי תימן, ערך: יוסף טובי, עמ' שלח-שס	ערוסי תשמ"ו
-- ומנשה (מנפרד) ליהמן, הפולמוס לענין ברכת המוציא בסעודת הסיבה של הרבים. בתוך: יהודה לוי נחום, צִהָר לחשיפת גנוי תימן, ערך: יוסף טובי, עמ' רצז-שלו. תל אביב	ערוסי וליהמן תשמ"ו
יהודה פרידלנדר, החסידות כבבואה של דמוניזם: על יצירתו הסאטירית של יהודה ליב מיזס. בתוך ספרו: במסתרי הסאטירה: פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, ג, עמ' 144-17. רמת גן	פרידלנדר תשנ"ד
זכריה אלצ'אהרי, [צדה לדרך: פירוש קבלי על התורה]. בתוך: חומש בית דוד ושלמה. מוציא לאור: יוסף חסיד. 5 כרכים. ירושלים	צ'אהרי תשכ"ד
אהרן קאפח, תולדות הגאון הרב משה צארום זלה"ה. בתוך: יוסף פרחי (עורך), מסורה ליוסף, ח, עמ' 127-134. נתניה	קאפח א' תשע"ד
יוסף קאפח (מהדיר), קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש. ספונות ב, עמ' רמו-רפו [החיבור נכלל מאז בכמה קבצים אחרים שעניינם יהדות תימן]	קאפח י' תשי"ח
-- (מהדיר), 'מצוקות תימן' לר' סעיד ערוסי. ספונות ח, עמ' שצג-תיג.	קאפח י' תשכ"א
--, תשובה לרב משה ב"ר יוסף צארום בעניין כפילת ה' אלהיכם אמת'. בתוך: יוסף טובי (עורך), לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, עמ' 69-87. ירושלים	קאפח י' תשנ"ה
בנימין קלאר, שאגת אריה על קול סכל. בתוך ספרו: מחקרים ועיונים, עמ' 357-378. ירושלים	קלאר תשי"ד
עמרם קרח, סערת תימן. ערך: שמעון גרידי. ירושלים (ירושלים תשמ"ח)	קרח תשי"ד
יהודה רצהבי (מהדיר), ספר המוסר: מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי. ירושלים	רצהבי תשכ"ה
--, רבי שלם שבזי ושירתו. ספונות י [מאיר בניהו (עורך)], ספר זכרון ליצחק בן-צבי, חלק שני, עמ' קלג-קסו	רצהבי תשכ"הא
--, לתולדות המחלוקת על הקבלה בקהילת צנעא משנות תרע"ג-תרע"ד: איגרת רבי סעיד בן חיים אלנדאף. פעמים 88, עמ' 98-123	רצהבי תשס"א
שבזי תשע"ד	שבזי תשע"ד
ההפטרות. מהדורת ציון בר מעוז. 5 כרכים. ירושלים	שבזי תשי"ז
ישעיהו תשבי, משנת הזוהר. שני כרכים. ירושלים	